



ГЕОПОЛІТИКА (від *гео...* і *політика*) — концептуальний погляд на політику держави чи групи держав, що базується на обґрунтуванні їх зовнішньо- та внутрішньополітичних дій, стану та еволюції економічної, політичної і соціальної систем суспільства впливом географічних факторів. Г. має міждисциплінар. характер і служить одним із теор. обґрунтувань політики держав як усередині суспільства, так і на між-нар. арені. Г. також є одним із фундам. понять теорії міжнар. відносин, що характеризує місце і конкретно-істор. форми впливу територ.-простор. особливостей розміщення держав на локал., регіонал., континентал. і глобал. міжнар. процеси.

Істор. становлення Г. пов'язане з дослідж. ролі геогр. фактора в житті суспільства, зокрема з концепціями геогр. детермінізму, методол. основою якого у 18 ст. було розуміння люд. діяльності як цілком обумовленої природ. середовищем (Ш.-Л. Монтеск'є, А.-Р. Тюрґо). У 19 ст. К. Ріттер, Г.-Т. Бокль, В. Кузен, Ж.-Е. Ренан, І.-А. Тен зверталися до ролі геогр. середовища в формуванні первин. форм цивілізації. Серед природ. факторів життя суспільства їх концепції виділяли річк. комунікації, відсутність та наявність виходу до моря, особливості впливу клімату, ґрунту, корис. копалин, соняч. активності на диференціацію госп. діяльності, темпи зростання продуктив. сил, тенденції розвитку культур. життя, типи соц. організації та особливості політ. устрою. Важливим етапом у формуванні геополіт. ідей вважається публікація 1890 праці амер. адмірала А. Мегана «The influence of Sea Power upon history 1660-1783» («Вплив морської могутності на історію 1660- 1783», Бостон, 1890), гол. ідея якої — мор. могутність значною мірою визначає долю держав і народів. Осн. параметрами мор. могутності, за А. Меганом, є геогр. розташування країни, природні ресурси і клімат, розміри території, нац. характер та держ. устрій. Досвід великих міжнар. конфліктів 19 ст. привів до необхідності розроблення теор. моделей маневрування великими масами людей, технікою, продукцією і спорядженням при поєднанні зі складними геогр., політ. та військ. умовами. Саме тоді швед. географ Р. Челен запропонував термін «Г.» для описання держави як особливого організму, що прагне до розширення зони свого «мешкання» та діяльності. Але засн. Г. вважають англ. вченого Г. Маккіндера, який пояснював природу світ. панування володінням «Серцевою» («Осередньою») землею (Heartland), яка охоплює степ. р-ни Росії, Зх. Китаю, Монголії, Афганістану та Ірану. Г. Маккіндер вважав, що ключем до дверей «Серцевої» землі є Сх. Європа, тому контроль над нею має абсолютне геостратег. значення. Після роз-

паду Рос. імперії він запропонував створити альянс прикордон. (тих, що отримали незалежність) держав включно з Україною та лігу цих держав з країнами Сх. Європи. В Україні у перші десятиріччя 20 ст. проблематикою Г. займалися М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Рудницький, І. Лисяк-Рудницький, Р. Лашенко, С. Шелухін та ін. Укр. геополіт. думку того часу поєднували пояснення відсутності державності зазіханнями з боку зовн. сил; визначення регіону етнонац. тер. України як опор. бази у зовн. орієнтації та державотворенні; розроблення порівнял. психол. характеристики українців та ін. слов'ян. та неслов'ян. народів з метою доведення їх спорідненості або окремішності; спроби відшукати оптималь. форми взаємовідносин із сусід. народами та країнами. Розвиток техніки, що потребує великих запасів палива і доставки знач. обсягів сировини на великі відстані, зростаюча залежність життя країн та регіонів від введення чи виведення великих партій продуктів, поглиблення між-нар. розподілу праці та міжнар. кооперація багатьох технол. процесів висунули використання природ. геогр. переваг держав у низку найважливіших передумов довгострок. зовн.-екон. і зовн.-політ. діяльності. Відповідно постало питання про нейтралізацію та компенсацію тех.-екон. та військ.-тех. засобами невідг. моментів простор. розміщення у сполученні з певною орієнтацією зовн.-екон. і зовн.-політ. діяльності. Систематизацію цих факторів між двома світ. війнами здійснив нім. геополітик К. Гаусгофер, розглядаючи держави як надбіол. організми, для існування яких необхідні природні межі та життєвий простір, що було використано керівництвом гітлерів. Німеччини (Р. Гесс, один із нацист. лідерів, був аспірантом К. Гаусгофера) для виправдання агресив. політики. Разом із тим, події 2-ї світової війни засвідчили багатоплановість виявлення простор.-геогр. показників при розгортанні сил Антигітлерів. коаліції. Тому залишаються актуал. ідеї Г. Маккіндера про необхідність аналізу світ. розподілу сил та розроблення варіантів його подальшої динаміки. Гол. законом, за Г. Маккіндером, є утвердження фундам. дуалізму, що віддзеркалює геогр. устрій планети та істор. типологію цивілізацій. Цей дуалізм проявляється у протиставленні суходут. та мор. могутності. Характер цього протистояння полягає у протиставленні торг. та військ.-авторитар. цивілізацій. За часів «холодної» війни геополіт. дуалізм досягнув макс. розмірів: мор. могутність ототожнювалась із США (Зх., атлантизмом), а суходутна — із СРСР (Сх., тоталітаризмом). Україна відповідно до цієї концепції є складовим простором, що потенційно несе в собі можливість бути фрагментом або однієї, або ін. могутності, і відповідає геополіт. категорії

«берег. зона» («пояс», «смуга») — складної реальності, що має самостійну логіку і є актив. суб'єктом історії. Після 1991 стосовно «берег. зони» Сх. Європи, тобто й України, зх. геополіт. думка виробила два підходи. Перший, репрезент. теорією неоатлантизму, виходить із необхідності перетворення «берег. зони» цього регіону на «сан. кордон», що має відокремити життєві світи двох антимоніч. цивілізацій Сх. і Зх. Згідно з цим, Україна має бути фрагментом сх.-європ. смуги, що виконуватиме роль «буфера», який пом'якшує тиск Сх. та нейтралізує його експансіонізм. Другий підхід, репрезент. концепцією однополюс. світу, розглядає ситуацію, що склалася після перемоги Зх. у «холодній» війні, як остаточну. Геополіт. протистояння закінчилося, настала ера геоекономіки. З огляду на міжнар. ситуацію, окремі теоретики Г. вважають, що в світі вже склалася однополюсна модель міжнар. відносин, в центрі якої — США. Сучасна геополіт. думка США щодо України репрезент. у працях З. Бжезинського, Г. Кіссінджера, Ф. Фукуяма і С. Гантінгтона. Так, З. Бжезинський вважає, що Україна розташ. на межі зустрічі європ. і євроазій. угруповань, у зоні політ. вакууму між Росією та об'єднаною Німеччиною. Україна становить центр. ланку зусиль на підтримку геополіт. плюралізму (зовн.-політ. позиції, відмінної від рос. на пострадян. просторі). За Г. Кіссінджером, Україна розташ. на Сх. геополіт. простору, що розділяє два з шести глобал. носії потуги — Європу і Росію. Тому реалізація США концепції глобал. балансу сил включає Україну до кола кандидатів на «урівноваження» Росії в Європі. Згідно з концепцією С. Гантінгтона, Україна локалізована між двома опозицій. цивілізаціями, примирення між якими не передбачається. Вона безпосередньо розділяє країни НАТО і Росію, яка там ніколи не буде. Разом із тим, на поч. 1990-х рр. китай. науковці розвинули ідею багатополярності, що в рамках конфуціан. традиції характеризує геополіт. орієнтацію на утвердження нового світ. порядку у вигляді багатополюс. системи міжнар. відносин. Нова концепція була підтримана латиноамер., азій. та афр. інтеграц. угрупованнями держав. Від серед. 1990-х рр. вона стала теор. основою сучас. зовн.-політ. курсу РФ. Висунення виконав. владою РФ доктрини «багатополюс. світу» має швидше прикладне значення для пояснення нової лінії тиску на Зх. і прагнення примусити його більше рахуватися з Росією. Згідно з рос. геополіт. доктриною, Україна має увійти в інтеграційне формування на пострадян. просторі під домінуванням РФ. Наприкінці 1990-х рр. з'явилися спроби скомбінувати традиц. підходи (зокрема ідеї «одно-багатополярного світу» С. Гантінгтона та «комбінованої (трюхшарової) структури» А. Танакі), які не набули поширення. Більшість сучас. геополіт. концепцій об'єднує думка, що нині гол. фактором, який забезпечує політ. вагу суб'єкта Г., дедалі частіше стає опанування ним нових технологій

та комунікацій (в першу чергу інформ. та фінанс.). Геополіт. маловагомі сили у відповідь у змозі вдатися до «асиметр. відповіді» (акти тероризму, екстремізму, сепаратизму). Виходячи з цих реалій, нині в центрі Г. стоїть питання регіон. співробітництва, міжнар. інтеграції, боротьби з тероризмом, а всередині країни («внутр. Г.», традиц. представлена франц. школою) — електорал. політика, врахування регіон. особливостей у розповсюдженні релігій та культур, адм. влаштування нац., мовних, реліг. та ін. меншин, боротьба з сепаратизмом та екстремізмом.

Світ. події (починаючи від 11 вересня 2001) окреслили новітні геополіт. тенденції. Окремі держави, навіть ті, які належать до т. зв. «середніх» або навіть «регіон. лідерів» (Афганістан, Ірак), втрачають ознаки суб'єктності та стають об'єктами, на теренах яких активно діють недержавні суб'єкти міжнар. відносин. Ці реалії змушують представників різних геополіт. шкіл та течій об'єднувати зусилля в пошуку нових підходів, які б поєднували традиц. («реалізм» та «ідеалізм», «глобалізм», «регіоналізм», «цивілізаційність» тощо) бачення Г. на новому методолог. рівні. В Україні питання Г. досліджують і розробляють багато наук. колективів. Триває робота щодо усвідомлення ролі та місця України на світ. арені через розроблення власної геополіт. концепції. Серед найбільш значних — праці Нац. інституту проблем міжнар. безпеки, Нац. інституту стратег. дослідж., Інституту світ. економіки та міжнар. відносин, авторів журналів «Стратегічна панорама», «Політика і час», «Дослідження світової політики», «Політична думка» та ін.

Рекомендована література

1. F. Ratzel. Politische Geographie. München, 1897;
2. R. Kjellen. Die politische Probleme des Weltkrieges. Leipzig, 1916;
3. K. Haushofer. Zur Geopolitik der Selbstbestimmung. München; Leipzig, 1923;
4. S. B. Cohen. Geography and Politics in a World Divided. New York, 1963;
5. S. P. Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, 1996;
6. Врублевський В. К., Хорошковський В. І. Український шлях. Начерки: Геополітичне положення України та її національні інтереси. К, 1997;
7. Демоны мира и боги войны: Социальные конфликты в посткоммунистическом мире. К., 1997;
8. Дергачев В. А. Геополитика. К., 2000;
9. Бжезинський З. Велика Шахівниця. Л.; Ів.-Ф., 2000;
10. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: Національний та міжнародний аспекти. К., 2001.

А. О. Мішин

Бібліографічний опис:

Геополітика / А. О. Мішин // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-29144>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).